

Olha Birova*Kharkiv State Academy of Culture (Kharkiv, Ukraine)*

Public Activity and Scientific Heritage of M. F. Sumtsov

The article describes the scientific and public activity of Mykola Fedorovich Sumtsov, a graduate of Kharkiv University, historian, ethnographer, active public figure and founder of the Kharkiv Historical Museum.

The purpose of this article is to study the scientific and public activity of the scientist and the characteristic of its position in the discussion issues of the history of Slobozhanshchyna.

In the research methodology, general scientific and special-historical methods were used. General scientific methods include: analysis, synthesis, induction, deduction. From historical methods were used: descriptive, personalization, historical and comparative.

Scientific novelty. The conclusions of the scientist about the ethnographic features of the region were analyzed, which concerned such spheres of life as: architecture, interior of home, clothing, holidays, trade, religion, beliefs, etc. The characteristic of the figure of Mykola Fedorovich Sumtsov contemporaries is given. The sources that were created by M. F. Sumtsov are characterized. The importance of works by G. F. Kvitka in researches of scientists are highlighted. The role of M. F. Sumtsov in the creation of the Kharkiv Historical Museum is definition. Its museum activity, which consisted in the author's creation of an exposition of the museum, replenishment of a museum collection, work with labeling and active development of the museum communication program.

Conclusion. Each Sumtsov's study has a wide range of sources and historiographical analysis. The result of the active public activity of Sumtsov was the opening in Kharkov Museum, which today has a scientist's name.

The contribution of M. F. Sumtsov in the study of the figure of Taras Grigorovich Shevchenko and its connection with the Sloboda region is analyzed. The study of M. F. Sumtsov, commemoration of the memory of the writer in Kharkiv and Ukraine was noted.

Keywords: *Mykola Fedorovich Sumtsov, history and ethnography of Slobozhanshchyna, Kharkiv Museum*

Ольга Біррова*Харківська державна академія культури (Харків, Україна)*

Громадська діяльність та наукова спадщина М. Ф. Сумцова

В статті характеризується наукова та громадська діяльність Миколи Федоровича Сумцова, випускника Харківського університету, історика, етнографа, активного громадського діяча та засновника Харківського історичного музею.

Метою даної статті є дослідження наукової та громадської діяльності вченого та характеристика його позиції в дискусійних питаннях з історії Слобожанщини.

В методології дослідження були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. До загальнонаукових методів слід віднести: аналізу, синтезу, індукції, дедукції. З історичних методів були використані: описовий, персоналізації, історико-порівняльний.

Наукова новизна. Проаналізовано висновки вченого про етнографічні особливості регіону, які стосувалися таких сфер життя, як: архітектура, інтер'єр оселі, одяг, свята, торгівля, релігія, вірування тощо. Охарактеризовано джерела, які були створені М. Ф. Сумцовим. Виділено значення робіт Г. Ф. Квітки в дослідженнях науковця. Відзначена роль М. Ф. Сумцова в створенні Харківського історичного музею. Охарактеризовано його музеєзнавчу діяльність, яка полягала в авторському створенні експозиції музею, поповненні музейної колекції, робота з етикетажом та активна розробка комунікаційної програми музею.

Висновок. Кожне дослідження Сумцова має широке коло джерел та історіографічний аналіз, залучає велику кількість вітчизняних та закордонних робіт. Результатом активної громадської діяльності Сумцова стало відкриття у Харкові музею, який сьогодні носить ім'я вченого. Дослідник самостійно створював експозицію в музейних залах та підготовлював етикетаж для предметів показу.

Проаналізовано внесок М. Ф. Сумцова в дослідження постаті Тараса Григоровича Шевченка та його зв'язків із Слобідським регіоном. Відзначено дослідження питання М. Ф. Сумцовим, вшанування пам'яті письменника в Харкові та Україні.

Ключові слова: *Микола Федорович Сумцов, історія та етнографія Слобожанщини, Харківський музей*

Постановка проблеми.

В сучасній історичній науці збільшується популярність краєзнавчої тематики. Історія Слобідського регіону має багато дискусійних аспектів: заселення регіону, етнографічний склад мешканців тощо. Саме ці питання та багато інших досліджував ще наприкінці XIX – початку XX ст. видатний вчений, історик, етнограф, громадський діяч – М. Ф. Сумцов. Автор мав чітку позицію, щодо спірних питань з історії Слобожанщини. Чимало аспектів культури регіону було досліджено вченим, неоціненний джерельний матеріал, власні спогади – дають можливість детально вивчити особливості культури Слобідської України.

Наукова спадщина етнографа є невичерпаним джерелом для вивчення фольклору регіону. Більшість матеріалів збиралися автором самостійно в результаті чисельних етнографічних експедицій в повітах Харківської губернії.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Для вивчення постаті Сумцова та його наукового внеску були використані джерела, створені самим дослідником: мемуари, матеріали етнографічних експедицій (Сумцов, 1905; Сумцов, 1901; Сумцов, 1918). Цінними є праці сучасників, присвячені оцінці діяльності Миколи Федоровича Сумцова (Редин, 1906; Данковська, 1924).

Сумцова як народознавця характеризують наступні роботи (Шудря, 2008; Шаповал, 2011). Одна із монографій сучасної дослідниці (Мандебура, 2011) характеризує діяльність та наукову спадщину Сумцова, як неоціненний вклад в розвиток досліджень з соціокультурної ідентичності.

Метою даної статті є дослідження наукової та громадської діяльності вченого та характеристика його позиції в дискусійних питаннях з історії Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу.

Історія та етнографія Слобідської України – це синтез культур багатьох народів, які переселялися на нові землі. Особливості характерні для історії, архітектури, мистецтва, побуту, фольклору, мови, менталітету. Саме ці аспекти історії та культури Слобожанщини досліджував вчений. Микола Федорович є автором понад 800 наукових праць. Сумцов мав історичну освіту, навчався в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, був головою Історико-філологічного товариства при університеті. Був куратором Пушкінського училища, фундатор його музею та бібліотеки (Шудря, 2008, с. 13).

Збереглися спогади про вченого сучасників: «...професор М. Ф. Сумцов – один з найпопулярніших професорів нашого

університету і разом з тим один з найвидатніших суспільних діячів» (Редин, 1906, с. 2).

«...Ваші наукові праці охоплювали широку галузь культурної творчості людини від слова до витвора мистецтва, від початкових культурних форм до людського генія» (Редин, 1906, с. 8).

Сумцов був одним із перших бібліографів етнографічної науки в Україні (Березюк, 2017, с. 40).

Літописною роботою автора є книга «Слобожани: історико-етнографічна розвідка» (Сумцов, 1918), яку він присвятив пам'яті своєї матері.

Передмова книги починається із засудження політики імперського уряду щодо утисків місцевої культури в навчанні та діловодстві. І ця красномовна позиція автора простежується в багатьох його дослідженнях. На відміну від інших науковців, які писали про те, що Слобожанщина суто імперський регіон, Сумцов доводив, що це український регіон, в якому більшість мешканців – переселенці із Західної та Наддніпрянської України (Бірюва, 2019, с. 25).

Щодо заселення території, Микола Федорович погоджується з версією, яка пов'язана з Берестейською битвою, що саме ця подія поклала початок масовим переселенням в Слобідський регіон. Надає автор і свою дату заснування міста Харкова – 1650 р. (Сумцов, 2018, с. 15). Ця дата на чотири роки раніше ніж офіційно прийнята – 1654 р. І на шість років раніше ніж дата, про яку пише Д. І. Багалій, що Харківська фортеця будувалася протягом 1656 – 1658 рр. (Багалій, 1991, с. 31).

В роботі Сумцов спирається на попередні дослідження Квітки, Філарета, Багалія, Костомарова та інших. Як зазначають сучасні науковці: притягальна сила Сумцова полягає в залученні максимальної кількості джерельного матеріалу (Шаповал, 2011, с. 191). Праці Сумцова мають комплексний характер (Щербіна, 2011, с. 87).

Книга «Слобожани: історико-етнографічна розвідка» також містить аналіз соціального складу населення, дослідник виділяє три головні стани населення Слобідського регіону: селянство, панство та священників (Сумцов, 1918, с. 26). Характеризуючи слобідське дворянство, Сумцов наводить негативну оцінку з робіт Квітки, оскільки автор не заперечує думки письменника, цілком можна припустити, що Сумцов повністю підтримує точку зору Квітки.

Цікавим є огляд релігійного життя регіону. Вчений відмічає, що в Слобожанщині релігійні секти були малочисельними, але при цьому виділяє навіть секту місцевого походження – підгорновці, яка виникла в Богодухівському повіті (Сумцов, 1918, с. 28).

Говорячи про історичних постатей Сумцов згадує про І. Сірка як мешканця селища Мерефа. Іван Сірко згадується ще в одній роботі автора «Слобідсько-українські історичні пісні» (Сумцов, 1918). Микола Федорович дає комплексну оцінку діяльності кошового, посилаючись на роботи багатьох вітчизняних істориків.

В книзі «Слобожани – історико-етнографічна розвідка» окремий розділ присвячений хліборобству, це не випадково, оскільки докторська дисертація Миколи Федоровича мала назву «Хліб в обрядах і піснях» (Сумцов, 1885).

Дослідник описує голод через неврожайні роки в ХІХ ст. в Харківській губернії та зазначає, що на 1907 р. зерно з України складало 23% від загальноімперського врожаю (Сумцов, 2018, с. 52). І більшість з цього приходилося на чорноземні губернії. Через збільшення орної землі та ріст населення, вирубулися ліси, оралі степи, зникло тваринництво, через нестачу пасовищ. Автор засуджує перетворення Харківської губернії та України на аграрний придаток. Цікавим також є опис слобідських ярмарок та місцевих промислів.

Самобутнім є розділ книги «Від колиски до могили, будні й свята» в якому Микола Федорович характеризує звичаї місцевих мешканців. Сумцов підкреслює суворе дотримання церковних заборон та пісних днів, що говорить про релігійність населення. Дослідник описує чимало забобонів, причому деякі справи подавалися до суду – що говорить про релігійно-міфічний світогляд тогочасних мешканців регіону.

Розповідає про автентичні мотиви слобідських писанок. Вченому належить першість у вивченні українських писанок (Шудря, 2008, с. 14).

Характеризуючи селянські оселі, автор підкреслює, що на відміну від західних районів в Слобожанщині не існувало курного опалення хат. Опис слобожанської оселі доповнюють фотографії.

Щодо одягу, автор говорить про його подібність до інших українських регіонів. Особливим було лише поширення білого кольору (Сумцов, 1918, с. 137). В дослідженні одягу та їжі знов використовуються твори Г. Ф. Квітки.

Сумцов характеризує видатних діячів Слобожанщини, науковий розвиток регіону, театральне життя, мистецтво.

Отже, книга «Слобожани – історико-етнографічна розвідка» є енциклопедією етнографії, історії та культури Слобідського регіону.

Ще однією роботою вченого є книга «Очерки народного быта» (Сумцов, 1901), яка була

написана в результаті етнографічної експедиції до Охтирського повіту Харківської губернії влітку 1901 р. Сумцов говорить про чисельні кургани, протягом шляху до Охтирки. Частина з них починає досліджуватися та розкопуватися лише в наші дні. Відзначає велику кількість церков та Покровський собор – перлина Охтирщини. Архітектором собору був Бартоломео Растреллі. Це єдина споруда архітектора в Слобожанщині.

«Сучасна малоросійська етнографія» (Сумцов, 1893) – робота Сумцова, видана за допомогою видавництва журналу Київська старовина у 1893 р. Дослідження аналізує етнографічні праці Потебні, Іванова, Новицького та інших. Микола Федорович також вивчав діячів російської та європейської культур.

Одна з його робіт присвячена гімназійним спогадам. Сумцов навчався у другій харківській гімназії. Автор згадує, що закінчив гімназію із срібною медаллю. Сумцов характеризує гімназійних вчителів. Відмічає нестачу якісних підручників та наочного матеріалу (Сумцов, 1905, с. 4). Розповідає про особливості життя в гімназії та гімназійні правила.

Микола Федорович є фундатором Харківського історичного музею, який сьогодні носить його ім'я. Музей був заснований в 1920 р. та спроектований за баченням вченого, складався з трьох відділів: історичного, художнього та етнографічного (Данковська, 1924, с. 23). Сумцов мав ініціативу видавати при музеї «Вісник музею Слобідської України». Самотужки Микола Федорович поповнював музейну колекцію, зібрав та приніс до музею колекцію стародавніх палітурок. Сам займався експодизайном та створенням музейного етикетажу. Влаштував при музеї лекції та етнографічні курси. Піклувався про організацію «Товариства друзів музею Слобідської України».

У Сумцова була ідея створити в музеї окремий відділ для вшанування пам'яті Кобзаря. Понад три десятки робіт Миколи Федоровича присвячені Шевченку. Одна з них – «Харків і Шевченко» (Сумцов, 1911). В ній вчений аналізує ставлення до творчості Тараса Григоровича в різних частинах України. Чи був Шевченко в Харкові, і чи пов'язувало його щось з Слобідським регіоном? Сумцов говорить про те, що Шевченко не був особисто в Харкові, але відвідував Лебединський повіт Харківської губернії в 1859 р.

Сумцов аналізує відношення Шевченка до слобідських діячів літератури, а саме, відмічає працю Шевченка про Квітку. Микола Федорович зазначає, що в Харкові високо цінували творчість Шевченка і вже в першу річницю його смерті в 1862 р. серед студентів Харківського університету було вирішено щорічно святкувати

пам'ять народного митця. Микола Федорович був обраний почесним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Березюк, 2017, с. 40).

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Внесок Микола Федорович Сумцова в розвиток наукового дослідження Слобожанщини має вагоме значення для сучасних історичної та етнографічної наук. Вчений мав чітку позицію, щодо спірних питань з історії Слобожанщини: масовезаселення Слобідської України розпочалося після Берестейської битви, вихідцями із Західних та Наддніпрянських регіонів. Засуджує імперську політику щодо утисків української культури. Слід відзначити про важливе значення робіт Г. Ф. Квітки, які М. Ф. Сумцов активно використовує в своїх роботах як джерельний матеріал. Автор часто говорить про власні висновки цитатами із робіт Г. Ф. Квітки.

Одна з його ґрунтовних робіт «Слобожани: історико-етнографічна розвідка» є невичерпаним джерелом у вивченні Слобідського регіону. В роботі зазначено час заселення Слобідської України, автор вказує також власну дату заснування міста Харкова. Залучена чимала кількість джерел – роботи Квітки, Костомарова, Філарета (Гумільовського), Багалія. Аналізується

соціальний склад населення та питання походження слобідського дворянського прошарку. Вказана робота є цінною у вивченні етноменталітету Слобідського регіону. Аналізуються складові релігійного життя. Досліджується хліборобство і питання пов'язані із сільським господарством: значення хлібу в культурі Слобожанщини, голод та неврожайні роки. Характеризується побут, релігійні та родинні обряди та свята, одяг, ярмарки, тощо. Перелічені вище аспекти говорять про унікальність даної роботи для історико-культурного вивчення регіону.

Кожне дослідження Сумцова має широке коло джерел та історіографічний аналіз. Вивчення етнографічних звітів вченого є цінним джерелом, яке дає можливість дослідити окремі повіті Харківської губернії. Результатом активної громадської діяльності Сумцова стало відкриття у Харкові музею. Дослідник власноруч здійснював роботи по експодизайну, виставковій діяльності, етикетажу, піклувався про комунікаційну роботу музею з відвідувачами.

Дослідження наукової та громадської діяльності Миколи Федоровича Сумцова є важливим джерелом у вивченні історії та культури Слобідського регіону і потребує подальшого всебічного вивчення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.
- Березюк Н. Микола Федорович Сумцов – перший бібліограф етнографічної науки в Україні. Вісник книжкової палати. 2017. № 2. С. 40–44.
- Бірюва О. Ю. Національний склад населення Слобідського регіону в XVII – XIX ст. Гілея: науковий вісник, 2019. № 150(11). С. 24–27.
- Данковська Р. Академік М. Сумцов, яко діяч музею Слобідської України. Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. 1924. С. 23–26.
- Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ: ІПіЕНД. 2011. 276 с.
- Редин Е. К. Профессор Н. Ф. Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. Харьков: Печатное дело, 1906. 32 с.
- Сумцов Н. Ф. (1905) Из гимназических воспоминаний. Отдельные оттиски из Русская школа, № 1, С. 1–11.
- Сумцов М. Ф. Слобожани – історико-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. 238 с.
- Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. Харьков: Печатное дело, 190, 157 с.
- Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1893. 169 с.
- Сумцов М. Ф. Слобідсько-українські історичні пісні. Черкаси: Сіяч, 1918. 21 с.
- Сумцов Н. Ф. Харків і Шевченко. Харьков: Печатное дело, 1911. 9 с.
- Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков: Тип. Рябушинского, 1885, 140 с.
- Шаповал Л. Микола Сумцов та його народознавчі студії. Краєзнавство, 2011, №2, С. 191–197.
- Шудря Є. Дослідники народного мистецтва. Київ: Вісник Ант, 2008. 116 с.
- Щербіна І. Бібліографічні раритети Миколи Федоровича Сумцова знову побачили світ. Народна творчість та етнографія, 2011, № 1, 87–89.

REFERENCES

- Bahaliy, D. I. (1991). Istoriya Slobidskoyi Ukrayiny [The history of Slobodskoy Ukraine]. Kharkiv: Osнова. [in Ukrainian].
- Berezyuk, N. (2017). Mykola Fedorovych Sumtsov – pershyy bibliohraf etnohrafichnoyi nauky v Ukrayini [Mykola Fedorovych Sumtsov – first bibliographer of ethnographer of Ethnographic science of Ukraine]. Visnyk knyzhkovoyi palaty, 2, 40–44. [in Ukrainian].
- Birova, O. Yu. (2019). Natsionalnyy sklad naseleenny Slobidskoho rehionu v XVII – XIX st. [National population of the Slobodsky region in XVII – XIXth centuries]. Hileya: naukovyy visnyk, 150(11), 24–27. [in Ukrainian].

- Dankovska, R. (1924). Akademik M. Sumtsov, yako diyach muzeyu Slobidskoyi Ukrayiny [Academician M. Sumtsov as personality of the museum of Slobidskoyi Ukraine]. *Naukovyy zbirnyk Kharkivskoyi naukovo-doslidnoyi kafedry istoriyi Ukrayiny*, 23–26. [in Ukrainian].
- Mandebura, O. (2011). Mykola Sumtsov i problemy sotsiokulturnoyi identychnosti [Mykola Sumtsov and problems of sociocultural identity]. Kyiv: IPIEND. [in Ukrainian].
- Redyn, E. K. (1906). Professor N. F. Sumtsov. K trydtsatiletney hodovshchynе eho ucheno-pedahohycheskoy deyatelnosti [Professor N. F. Sumtsov. For the thirty-year anniversary of his teaching and pedagogical activities]. Kharkov: Pechatnoe delo. [in Russian].
- Shapoval, L. (2011). Mykola Sumtsov ta yoho narodoznavchi studiyyi [Mykola Sumtsov and his ethnographical studios]. *Krayeznavstvo*, 2, 191–197. [in Ukrainian].
- Shcherbina, I. (2011). Bibliohrafichni rarytety Mykoly Fedorovycha Sumtsova zнову pobachyly svit [Bibliographic rarities of Mykola Fedorovycha Sumtsov saw the world again]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafiya*, 1, 87–89. [in Ukrainian].
- Shudrya, Ye. (2008). Doslidnyky narodnoho mystetstva [Researchers of folk art]. Kyiv: Visnyk Ant. [in Ukrainian].
- Sumtsov, M. F. (1918). Slobozhany – istoriko-etnohrafichna rozvidka [Slobozhany – historical and ethnographical research]. Kharkiv: Soyuz. [in Ukrainian].
- Sumtsov, M. F. (1918). Slobidsko-ukrayinski istorichni pisni [Slobidsko-ukrainian historical songs]. Cherkasy: Siyach. [in Ukrainian].
- Sumtsov, N. F. (1885). Khleb v obryadakh y pesnyakh [Bread in rituals and songs]. Kharkov: Typ. Ryabushynskoho. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1893). Sovremennaya malorusskaya etnohrafiya [Modern Malorussian ethnography]. Kyev: Typohrafiya Korchak-Novytskoho. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1901). Ocherky narodnoho byta [Essays of folk life]. Kharkov: Pechatnoe delo. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1905). Yz hymnazycheskykh vospomynany [From gymnasium memories]. *Otdelnye ottysky yz Russkaya shkola*, 1, 1–11. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1911). Kharkiv i Shevchenko [Kharkov and Shevchenko]. Kharkov: Pechatnoe delo. [in Ukrainian].

Birova Olha

Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-4814-8998>

Стаття надійшла / Article arrived: 03.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021